

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמעון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס-צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

7	דברי פתיחה וברכה ממז"ר הר"ה ג'ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11	מבוא

♦ גנוזות ♦

31	ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל הרב ישי רונן
43	קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין בינויי עם ישראל הרב דוד יוסף
69	אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

91	פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות הרב ידידיה כהן
115	פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171	רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים הרב יהודה זייבלד
175	נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם

פירוש ספר שמואל

רבי יהודה בן שמואל אבן בלעם (ד'תש"ס-ד'תתל"א בקירוב), מגדולי המדקדקים ופרשני המקרא בספרד המוסלמית של "תור הזהב", הותיר אחריו מורשת ספרותית ענפה. לצד חיבוריו הנודעים בדקדוק, בולטים בייחודם חיבורי הפרשנות הגדולים: "ספר ההכרעה" (כתאב אלתרג'יח) על התורה¹, ו"ספר דיוקי המקרא" (כתאב נכת אלמקרא) על ספרי נביאים וכתובים². אולם, בעוד שחיבוריו הדקדוקיים וחלקים מפירושו לתורה זכו לראות אור, הרי שפירושו לספר שמואל נחשב במשך דורות רבים כחיבור שאבד כמעט לחלוטין.

במשך מאות שנים היתה משנתו של ר' יהודה אבן בלעם ידועה בעיקר מתוך מובאות בודדות בכתבי הבאים אחריו, דוגמת ראב"ע והרד"ק. בעשרות שנים האחרונות החלו להתגלות ולצאת לאור כתביו המקוריים בשלמותם, ובזאת ניתנה גאולה לתורתו של אחד מחשובי חכמי ספרד, המשלב בפירושו מסורות קדומות מתורת הגאונים³. דוגמה מובהקת לכך היא מובאה שמביא רבינו מדברי רבינו סעדיה גאון בפירושו לספר

1 עד כה לא זכה פירושו של ר"י אבן בלעם לתורה, "כתאב אלתרג'יח", למהדורה שלמה, וחלקיו פורסמו בבמות שונות. שרידים מפירושו לספר **בראשית** פורסמו לאורך השנים בידי חכמים שונים וכונסו למהדורה כוללת באתר 'על התורה'. ועליהם נוסף לאחרונה: ר"י זייבלד, 'ר' יהודה בן בלעם, פירוש לפרשיות מקץ-ויגש (בראשית מג-מז)', בית אהרן וישראל רמב עמ' יא-כ, וראה שם בהערה 1 ביבליוגרפיה עדכנית. לאחרונה זיהיתי קטע נוסף מפירושו של רבינו לפרשת תולדות (EVR ARAB I 2407) ויפורסם א"ה בקרוב. את פירושו לספר **ויקרא** ההדיר ר' יהודה זייבלד ('שרידי ספר ההכרעה - ויקרא', בית אהרן וישראל רלח, עמ' ה-כא). ואת הפירוש לספרי **במדבר** ו**דברים** פרסם מערבי פרץ ('פרוש לבמדבר ודברים: [מן "כתאב אלתרג'יח"] ליהודה בן שמואל אבן בלעם', רמת גן 1970). השלמה לפירושו לפרשת האזינו פורסמה אף היא בידי ר"י זייבלד, 'פירוש לפרשת האזינו לר' יהודה בן בלעם', בית אהרן וישראל שנה לט גליון ו (רלד) עמ' יט-כח. פירושו לספר **שמות** עודנו גנוז בכתבי יד וטרם ראה אור.

2 שרידים מחיבוריו הרבים התגלו בימינו ע"י חכמים שונים, ועל כולם הפליג מערבי פרץ שהודיע (במבוא לפירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר יחזקאל עמ' 9 ועוד) שגילה שרידים מחיבוריו לכל המקרא, מלבד לספרים משלי ורות. היקף מפעל פרשני זה נתמך בעדות קדומה - רשימת ספרים מגניזת קהיר בכתב ידו של ר' יוסף ראש הסדר (הספרייה היהודית בימי הביניים' רשימה 102), רשימה זו מונה את פירושי ר' יהודה אבן בלעם על כל ספרי נביאים וכתובים, ללא יוצא מן הכלל, ומעידה כי במקורו אכן הקיף פירושו את המקרא כולו.

3 על שימושיו של ר' יהודה בן בלעם בכתבי גאונים בבל ובפרט בכתביו של רב האי גאון, ראה: י' רונן, 'ספר דיוקי המקרא לספר יונה', בית אהרן וישראל רלח, במבוא.

ויקרא⁴, בבואו לבאר את פרשת שמואל ועלי (בפירושו לפרק ג פס' ז). את דברי הגאון מעתיק ריב"ב אל תוך פירושו 'בסתם', מבלי לנקוב בשם אומרם, וכל זאת לרוב רגילותו ודבקותו בתורתו ובמשנתו⁵.

מקום נרחב תופס פירוש זה ב'ספר הביאור' לר' תנחום הירושלמי⁶. ר' תנחום, שכתביו נחשפו אף הם לאחרונה, הרבה להביא את דברי ריב"ב, לעיתים בשמו ולרוב בסתם, ושיקע בפירושו חלקים נרחבים מדברי רבינו (צינונים לכך הובאו בהערות למהדורה זו).

עם זאת, הפירוש המקורי והרציף לספר שמואל נחשב היה לאבוד, ורק שרידים מועטים ממנו פורסמו לאחרונה (בצירוף ליקוטים מפירוש ר' יצחק בן שמואל הספרדי)⁷. ברם, בבדיקה יסודית שערכתי בשרידי כתבי היד נתברר לי, כי רובו של החיבור שרד בשני כתבי יד גדולים (מאוסף פירקוביץ'), הכוללים חלקים נרחבים מפירושו לנביאים. עליהם הוספתי לאחרונה זיהויים חדשים של קטעי גניזה רבים המכילים חלקים נוספים ומשלימים את החוסרים המצויים בכתבי היד הגדולים⁸. באופן זה מצוי כעת בידינו הפירוש לספר שמואל כמעט בשלימותו.

להלן מובאת לראשונה מהדורה מוערת של פתיחת הפירוש לספר שמואל (פרקים א-ג), הכוללת את המקור הערבי־יהודי לצד תרגום עברי, זיהוי המקורות וביאור העניין.

רשימת כתבי היד וקטעי הגניזה

סימול טופס	מקור	תוכן
א	פירקוביץ' EVR ARAB I 1377	חלקים נרחבים משמואל א' ב'
ב1	פירקוביץ' EVR ARAB II 668	חלקים נרחבים משמואל א' ב'
ב2	פירקוביץ' EVR ARAB I 2271	שמואל א' ג-י

4 ראה פירוש התורה לרב סעדיה גאון – ספר ויקרא, מכון עלה זית (בדפוס).

5 עוד על זיקתו ושימושו של ריב"ב בתורת רס"ג, ראה במאמרו של הרב יהודה זייבלד (לעיל הערה 1) במבוא.

6 ספר הביאור פירוש לנביאים ראשונים, ירושלים תשפ"ה.

7 א' צורף, 'פירושו של יהודה אבן בלעם לשמואל ומקומו בתולדות הפרשנות', גנזי קדם יח (תשפב) עמ' 98–35.

8 ראשיתם של זיהויים אלו בעיון שיטתי בקטלוגים של כתבי היד, אך לאחרונה זכה המחקר לתנופה משמעותית ולפריצת דרך בסיוע מאגר התעתיקים האוטומטיים שנוצר במסגרת פרויקט MiDRASH (ראה: Stoekl Ben Ezra, Daniel et al., MiDRASH Automatic Transcriptions, Zenodo, 2025), ובאמצעות תוכנת החיפוש והניווט Genizah Search Pro שפותחה על ידי ר' הלל גרשוני. חובה נעימה היא לי להודות להם על הכלים הללו שאפשרו איתור עייל ומדויק בנבכי הגניזה. פרסום זה הינו מפירותיו הראשונים של מפעל מבורך זה.

11	וולך 346	קטעים משמואל א' ומשמואל ב'
41	פירקוביץ' EVR ARAB II 803	שמואל א' א; ד-ו
51	פירקוביץ' EVR ARAB II 155	שמואל א' א-ד
ש	פירקוביץ' EVR ARAB I 3362	ליקוטים מפירוש ר' יצחק בן שמואל הספרדי לשמואל א'

מהדורה

ספר שמואל

אספר שמואל

פרק א

(א) צופים מהר אפרים. פירש התרגום שאלו נביאים⁹.
והוא מיוחס לצוף, שאליו הוא מגיע בכתוב "בן תחו בן
צוף"¹⁰.

מנה אחת אפים. הוא מייחד לה מנה גדולה, ונותן
לפנינה ולבניה מנה. ומשמעות אפים היא העדפה¹¹.

(ו) בעבור הרעמה. פירושו: החמה והכעס. זוהי צורת
מקור, והה"א היא כינוי לנקבה. הדגש ברי"ש הוא להקל
על ההגייה¹². ודומה לו "ולא יכלה עוד הצפינו" (שמות ב,
ג), שגם הוא מקור עם צד"י דגושה. וטעה מי שראה
במילה זו שם עצם, וסיווגו ב"רפדתו זהב" (שיר השירים ג, י),
ודבריו נדחו ב'ספר ההכלמה'¹³.

9 תרגום יונתן: 'מתלמידי נביאיא', וכ"ג הרד"ק. בספר הביאור לר' תנחום הירושלמי הגירסה היא 'מן בני נבייא'.

10 רבינו נוטה מפירושו של יונתן ומבאר שזהו פירוט יחוסו ולא תואר, ומוכיח כן מהמשך לשון הכתוב. ובספר הביאור הביא דברי רבינו ופירשם: "א שצופים הם נביאים, דוגמת רואים, חוזים, והיא גם דעת התרגום. שאמר: 'מן בני נבייא'. וזה, לדעתי, מדרש, לא פירוש. אולם ייתכן וכוונת הכתוב ליחסו לצוף, אליו הגיע הכתוב בדבריו 'בן תחו בן צוף'. ע"כ.

11 כ"פ בספר הביאור וכ"ה במדרש שמואל. ומקורם בתרגום יונתן: 'ולחנה יהב חולק חד בחיר'. ודלא כפירוש הרד"ק ש'אפים' הוא לשון כעס ועניינו להשיב את כעסה, או כפירוש ר' יוסף קמחי שמחמת כעסו נתן לה מנה אחת בלבד כיון שלא היו לה ילדים כמו לפנינה שקיבלה עבורם כמה מנות.

12 בספר הביאור מבאר שזאת בשל הקושי לקרוא רי"ש בסמוך לעי"ן. וכ"כ רד"ק שהיא דגושה שלא כמשפט, לתפארת הקריאה.

13 הראשון הוא ר' שמואל הנגיד, שנגדו חיבר ר' יונה בן ג'נאח את ספר ההכלמה להשיב על דבריו (משני חיבורים אלו שרדו דפים אחדים בלבד).

רק שפתיה נעות. תתחרך שפתאחא באלכלאס מן דון אן תסמע בה אחדא והו אסס אלפאעל משתק מן אס ינועו ונפלו על פי אוכל.

ואשפך את נפשי כנאיה ען אסתרסאלהא פי בת וג'דהא ושכוי חאלהא ומת'להי ולפני יי ישפוך שיחו ותקול אלערב ללרגיל אלפצית אלואג'ד ללכלאס ספאך.

כי מרוב שיחי וכעסי. אסמאן וקע אן עלי אלשכוי ואלג'צב.

ופניה לא היו לה עוד. פסר פיה גצ'ב מן פני יי חלקם.

לתקופת הימים. ענד דור נהאיה זמאן אלולאד אעני ענד חלולה אמא ילתסעה אשהר והו אלאכתר או אלסבעה והו אלאקל והו ג'מע תקופה אסס מעתל אלעין משתקה מן ויקיפו את העיר.

והנער נער. ואלצבי בעד צבי אי אנה כאן מא תרערע ולא חאן לה דלך והו אסס מן באב ארץ.

(יג) רק שפתיה נעות. שפתיה נעות בדיבור מבלי שאיש ישמע. זהו שם פועל הנגזר מן "אס ינועו ונפלו על פי אוכל" (נחום ג, יב).

(טו) ואשפוך את נפשי. ביטוי מושאל להתמסרותה בשפיכת יגונה ותלונתה על מצבה. ודומה לו "ולפני יי ישפך שיחו"¹⁴. הערבים מכנים אדם רהוט ובעל יכולת ביטוי "ספאך"¹⁵.

(טז) כי מרוב שיחי וכעסי. שני שמות עצם המורים על תלונה וכעס¹⁶.

(יח) ופניה לא היו לה עוד. פורש בו כעס, מן "פני יי חלקם" (איכה ד, טז)¹⁷.

(כ) לתקופת הימים. בסוף תקופת ההיריון¹⁸, כלומר בהגיע זמנה, בין אם לתשעה חודשים, שהוא הרוב, או לשבעה, שהוא המיעוט¹⁹. והיא ריבוי של "תקופה", שם מגזרת נחי ע"ו, נגזר מ"ויקפו את העיר"²⁰.

(כד) והנער נער. והנער עודנו נער, כלומר הוא עדיין לא גדל ולא הגיע זמנו לכך²¹. זהו שם עצם במשקל "אַרְץ"²².

14 כ"פ בספר הביאור, וביאר שזה שם מושאל כיון שהשפיכה מתייחסת לנוזלים.

15 במובן שופך דיבור.

16 בספר הביאור פירש ש"שיחי" הוא טרדת הלב, כמו כי שיח וכי שיג לו, ע"ש. והרד"ק פירש ע"פ יונתן שעניינו שאמרה שהאריכה בדיבור מרוב מה שיש לה לשוח לפני ה' על הצער שגורמת לה צרתה.

17 כ"פ ריב"ג והרד"ק בספר השרשים (שרש פנה), וכ"ה בספר הביאור כאן ובאיכה שם. וכ"פ שם רס"ג וראב"ע.

18 כ"פ הרד"ק ע"פ יונתן: לתקופות הימים - ימי העבור, כתרגומו: לזמן משלם יומיא.

19 כדאמרו בגמ' יבמות (לז ע"א) רוב נשים ילדן לתשעה ומיעוט לשבעה. ואולם בגמ' (ר"ה יא ע"א ועוד) אמרו שימי הריונה היו ו' חדשים ושני ימים, שדרשו מיעוט תקופות - שתיים, מיעוט ימים - שנים, והתקופה היא ג' חדשים, ולמדו מזה שהיולדת לשבעה יולדת למקוטעות (רד"ק).

20 כ"כ בספר הביאור בקיצור.

21 כ"כ ספר הביאור בשם י"א: והעלם היה עלם שאופיו נערי, כלומר טרם בגר ולא הגיע לבשלות, ע"כ. וכן משמע ביונתן שתרגם: ו'רביא הוה יניק', וכפי שביאר הרד"ק בדבריו, וכתב: והנער נער - כלומר עודנו נער קטן ורך ואעפ"י כן לא המתינה לו עד שיתחזק אלא כיון שגמלתו כלומר שהשלימה לו יניקתו לסוף כ"ד חדשים שנולד מיד העלתה עמה בית יי.

22 כוונתו ש'נער' משתייך למשפחת השמות הסגוליים, בדומה למילה 'אַרְץ' או 'מְלָךְ'. והשינוי בניקוד לפתח במילה נער נובע מהשפעת האות הגרונית ע' המשנה את התנועה.

(כח) וגם אנכי השאלתיהו. נתתיו, פועל בעבר בבניין כבד (הפעיל). ודומה לו במשמעות "ושאלה אשה משכנתה". ומיסודו ומשמעותו "בעיני מצרים וישאלום" (שמות יב, לה)²³.

פרק ב

וגם אנכי השאלתיהו. והבתה פעל מאין' תקיל ומתילה פי אלמעני ושאלה אשה משכנתה ומן אצלה ומענאה בעיני מצרים וישאלום.

יצא עתק מפיכם. אלהג'ר מן אלכלאם ואלכשן מן אלקול.

ולו נתכנו עלילות. תתאתי אלסבאב כל שי אן מן ענדה תתהיא והו אנפעאל מאין' משתק מן ותכן לבות יי.

קשת גבורים חתים. כאן חקה אן יכון חתה צפה ללקשת פאכ'רג'ה בלפט' אלג'מע למג'אורתה לגבורים ומענאה אלדק ואלכסר משתק מן והחתתי את עילם.

כי ליי מצוקי ארץ. יריד אלג'באל אלראסיה אלתי הי כאלעמד לכרה אלארץ' ופי מת'להא איצ'א קאל ען אלג'בל השן האחד מצוק מצפון ואשתקאקה מן לצקת את אדני הקד' כאנהא מפרגה

(ג) יצא עתק מפיכם. דיבור קשה ואמירה גסה²⁴. ולו נתכנו עלילות. ממנו נובעות הסיבות לכל דבר, שכן הכל מוכן מאצלו²⁵. זהו נפעל בזמן עבר, נגזר מ"ותכן לבות יי" (משלי כא, ב).

(ד) קשת גבורים חתים. מן הראוי היה שהמילה תהיה "חתה" כתואר ל"קשת"²⁶, אך היא באה בלשון רבים בשל סמיכותה למילה "גבורים"²⁷. ומשמעותה ריצוץ ושבירה, נגזר מן "והחתתי את עילם" (ירמיהו מט, לז)²⁸.

(ח) כי ליי מצוקי ארץ. הכוונה להרים היציבים שהם כעמודים לכדור הארץ²⁹. באופן דומה נאמר על ההר "השן האחד מצוק מצפון" (להלן יד, ד)³⁰. וגזרונה הוא מ"לצקת את אדני הקדש" (שמות לח, כה), כאילו הם

23 כן פירש רס"ג בתרגומו שם, וכ"ה בספר הביאור כאן. וכן תרגם יונתן 'השאלתיהו' - מסרתיה.

24 כ"פ בספר הביאור. ויונתן תרגם: לא יפקון גידופין מפומכון. ורש"י והרד"ק פירשו שהוא לשון חזק, והיינו דיבור הקשה לשמוע. וכ"פ דונש בתשובותיו על מנחם שפירושו יצא דבר חזק וגדול מפיכם.

25 ראה בספר הביאור. ורבינו מפרש את הכתוב ע"פ הקרי "ולו", וראה ברד"ק שכתב לפרש גם ע"פ הכתיב "ולא".

26 כלומר בלשון יחיד.

27 והרד"ק פירש שמך שלא נאמר 'חתה', הרי ש'חתים' מוסב על 'גבורים' ולא על 'קשת', ועניינו: חתים הם וקשתם. ודלא כרבינו.

28 כ"פ רבינו פסוק זה בפירושו לישעיה (ח, ט): 'חתו' - מן והחתתי את עילם (ירמיהו מט, לז), ומובנו ריצוץ ושבירה. ע"כ. וכ"כ בספר הביאור כאן.

29 וכ"פ הרד"ק: מצוקי ארץ - עמודי ארץ, וכן: ויציקם לפני יי (יהושע ז, כג) - ויעמידום. וכ"כ בספר השרשים שרש צוק.

30 כ"כ בספר הביאור ע"ש.

מסבוכה לאנהא לא תנחל עלי
אלדהור ומנה בצקת עפר למוצק גיר
אן אלמים פי הדין אעני מצוק ומצוק
אצלא.

בחשך ידמו. אנפעאל מסתקבל
ומענאה אלהאלך משתק מן קולה כי
י אללהינו הדמנו.

והמזלג שלש השנים' ספוד ד'ז
ת'לת'ה' אסנאן מעקפה' ישאל בהא
אללחם מן אלבראם.

והכה בכיור או בדוד או בקלחת
או בפרור. "אסמא מתראדפה" עלי
אלבראם אלת' י'טבך' פיהא אללחם
ואנמא אכ'תלפת לאכ'תלאף'
אשכאלהא".

קטר יקטירון ביוס' החלב. כאלף
אנה אלמצדר ללפעל אד אלמצדר
מן פעל שדיד אלעין וכאן חקה אן
יכון אלפעל יקטירון עלי זנה ידברון.

ומעני כיום יריד אולא.

כי נאצו האנשים. "פעל מאין'
תקיל מתעד ואלמעני אנהם סבבוא
עלי אלקום אן יזהדוא פי תקריב

יצוקים ונוצקו, שכן אינם מתכלים במשך הזמן³¹. ומזה
"בצקת עפר למוצק" (איוב לח, לח), אלא שהמ"ם בשני
אלה – כלומר ב'מצוקין' ו'מצוק' – היא שורשית³².

(ט) בחשך ידמו. בניין נפעל בזמן עתיד, ומשמעותו
כליה. נגזר מהכתוב "כי י' אללהינו הדמנו" (ירמיהו ח, יד)³³.

(יג) והמזלג שלוש השנים. שיפוד בעל שלוש שיניים
מעוקלות, שבו מרימים את הבשר מן הסירים³⁴.

(יד) והכה בכיור או בדוד או בקלחת או בפרור.
שמות נרדפים לסירים שבהם מבשלים את הבשר³⁵, ורק
השתנו (השמות) בגלל שוני צורותיהם.

(טז) קטר יקטירון כיום החלב. זה בניגוד למקובל,
שהמקור שייך לפועל, היות שהמקור הוא מפועל דגוש
העי"ן. ומן הראוי היה שהפועל יהיה "יקטירון" במשקל
י"דברון".

ומשמעות "כיום" היא: בראשונה³⁶.

(יז) כי נאצו האנשים. פועל בעבר בבניין כבד, יוצא.
המשמעות היא שהם גרמו לעם למאוס בהבאת

31 כלומר, כאילו הם עשויים מתכת שהותכה ונוצקה לתבנית מוצקה, שהרי הם אינם מתכלים ומתפרקים במשך הזמן.

32 רבנו מבאר, שאף על פי שמשמעות "מצוקי ארץ" קרובה לעניין יציקה וחוזק, מ"מ חילק ביניהם מצד הדקדוק: שבתבית "למוצק" המ"ם משמשת לבניין [הופעל, שורש יצ"ק], ואילו בתיבות "מצוקי" ו"מצוק" המ"ם היא מגוף השורש (שורש מצ"ק).

33 כ"כ בספר הביאור. וכ"פ הרד"ק בפירושו כאן ובספר השרשים (שרש דמה) שהוא עניין כריתה וכליון.

34 כ"כ בספר הביאור ע"ש.

35 ראה בספר הביאור שכתב לזהות כל כלי מהם. והרד"ק כתב באופן כללי שהם מיני קדרים, כרבינו.

36 וכך תרגם יונתן: אוריך עד דיתסקון תרביא וסב לך. היינו שאמר לו המתן עד שיקטירו את החלב בראשונה ואז תוכל לקחת. וראה כע"ז ברד"ק: כיום – הכ"ף כ"ף האמתית, וכן השבעה לי כיום (בראשית כה, לג), כי אותו כהיום תמצאן אותו (שמואל א' ט, יג).

אלקראבין לתשטטהם עליהם
פג'עלוהם ירפצ'ונהא קסרא.

תחת השאלה אשר שאל לי. עוץ' אלהבה אלתי והב ללה' ישיר אלי איקאפהם שמואל לכ'דמה אלבית ולקד' אסתג'ב להדא אלולי וולדת חנה תלתה בנין ובנתין.

אשר ישכבון את הנשים. קיל אנהמא כאנא יוכ'ראנהן פי תקריב אלקראבין ענהם ואלנץ ט'אהר כמא תרי לא כפא עליה.

מעבירים עם יי. הד'א איצ'א מן ג'נס מא שרחת לך פי כי נאצו יקול אנכמא קד סבבתמא אלכלאף עלי אלאמה במא ראו מנכמא מן אלמנכר פרפצ'וא אלטאעה מן אג'להמא והד'א גאיה פי אלתוביך ואלתקריע.

ופללו אלהים. מענאה אלאנצאף ואלכ'ד באלחק ומנה איצ'א מי יתפלל לו והו פעל מאץ' תקיל מכפף מן תשידד כאן ילומה ומן הד'א

הקרבנות³⁷, בשל התעמרותם בהם, וכך הביאו אותם לדחותם³⁸ בכפייה³⁹.

(כ) תחת השאלה אשר שאל לי. תמורת המתנה שהעניק לה', בהתייחס להקדשתם את שמואל לעבודת הבית. ואכן (ה') נענה לחסיד זה, וחנה ילדה שלושה בנים ושתי בנות⁴⁰.

(כב) אשר ישכבון את הנשים. יש אומרים שהם היו מעכבים אותן מהקרבנות קורבנותיהן⁴¹. אך לשון הכתוב ברורה כפי שאתה רואה, ואין בה דבר נסתת⁴².

(כד) מעבירים עם יי. גם זה מאותו הסוג שהסברתי לך ב"כי נאצו" (פסוק יז). הוא אומר ששניהם גרמו למרידה בעם מחמת המעשים המגונים שראו מהם, ולכן סירבו לעבוד את ה' בגללם⁴³. זוהי תכלית התוכחה וההכלמה.

(כה) ופללו אלהים. משמעותו עשיית צדק ודין אמת, וממנו גם "מי יתפלל לו"⁴⁴. זהו פועל בעבר בבניין כבד, שחסר בו הדגש הנדרש. וממשמעות זו נקראו הדיינים

37 כ"פ בספר הביאור.

38 את הקרבנות.

39 ר' ספר הביאור.

40 כ"כ בספר הביאור.

41 כ"ה בגמרא (יומא ט ע"א-ע"ב, וכע"ז בשבת נה ע"ב): אמר ר' שמואל בר נחמני א"ר יוחנן כל האומר בני עלי חטאו אינו אלא טועה, מתוך ששהו את קניניהן מיהא מעלה עליהן הכתוב כאילו שכבום.

42 וכן תרגם יונתן כפשוטו. וכ"רש"י והרד"ק ש'אשר ישכב' הוא כמשמעו. וכ"פ בספר הביאור, והוסיף שלפירוש הגמ' שמחמת עיכוב קרבנותיהן אילצו אותן ללון בירושלים, היה צ"ל בכתוב "אשר ישכבון".

43 ר"ל שפירוש 'מעבירים' הוא שהם גרמו להם לעבור על דבר ה', כמו ש'נאצו' פירושו שהם גרמו להם למאוס. וכ"פ הרד"ק: מעבירים עם יי - שאתם מעבירים עם יי מלבא באהל מועד, מפני החמס שאתם עושים להם בקרבנותיהם, ע"כ. ובספר הביאור הביא פירוש זה בשם י"א, וכתב שמפשט לשון הכתוב משמע פירוש אחר ע"ש.

44 כ"פ הרד"ק: מי יתפלל לו - מי יתפלל בעבורו, כלומר מי יכנס למשפט בעבורו עם ה'. והוסיף שיונתן מפרשו מלשון תפילה ובקשה ותרגם 'ממן יבעי וישתביק ליה'.

אלמעני סמי אלחכאם פלילים. ונתן בפלילים. ואויביו פלילים. ומעני הד'א אללפט' הו כמא אקול יקול להמא אן כ'טא אלנאס בעצ'הם עלי בעץ' מרדוד אליהם ליאכד אלחכאם באלנצפה מן אלט'אלס ללמט'לס פאעלהמא' אן כ'טאהמא ל'ס מן הד'א אלבאב בל הו בינהמא ובין רבהמא אד' לס יכון פוקהמא' מן ינצף מנהמא סוי אללה תעאלי פהו יועדהמא באלעקאב מן אללה ופי מת'ל הד'א יקול אלאולון במקום שאין דין יש דין.

הנגלה נגלית. הד'ה הא תחקיק לא אסתפהאם ומת'להא המן העץ אשר צוית'ך" אד' לא יג'זו ד'לך עלי אללה לאנה עאלס אלסר ואלכפי והו מצדר אנפעאל ומתלה נשאל נשאל דוד ומענא אלט'הור ואלתג'לי.

למה תבעטו בזבחי. פעל כ'פיף מסתקבל "ומענא" ההנא אלאסתכפאף ופי כלאם אלאולון בעט ברבו במעני אסתכף בה והו פי מעני וישמן ישרון ויבעט אלבטר.

"פלילים". "ונתן בפלילים" (שמות כא, כב), "ואיביו פלילים" (דברים לב, לא)⁴⁵. משמעות המילה היא כפי שאומר: שאומר להם אם אנשים חוטאים זה לזה, עניינם מובא בפני הדיינים כדי שיעשו צדק ויטלו מן העוול לנעוול⁴⁶. והוא הודיע להם שחטאם אינו מסוג זה, אלא הוא בינם ובין אלוהיהם, שכן אין איש מעליהם שיעשה את הצדק ביניהם וזולת ה' יתעלה. לכן, הוא מאיים עליהם בעונש מאת ה'. ובדומה לכך אמרו הראשונים: "במקום שאין דין, יש דין"⁴⁷.

(כו) הנגלה נגלית. ה"א זאת היא קביעה ולא שאלה⁴⁸. ודומה לה "המן העץ אשר צוית'ך" (בראשית ג, יא), שכן אין זה יתכן לגבי ה', לפי שהוא יודע הרזים והנסתרות. זוהי צורת מקור בבניין נפעל, ודומה לה "נשאל נשאל דוד" (להלן כ, כח). ומשמעותה: הופעה והתגלות⁴⁹.

(כט) למה תבעטו בזבחי. פועל בבניין קל, בזמן עתיד, ומשמעותו כאן זלזול. ובלשון הקדמונים, "בעט ברבו" (ראה ברכות יז ע"א) במובן זלזל בו. וזהו במשמעות "וישמן ישרון ויבעט" (דברים לב, טו) – גאוה⁵⁰.

45 הובא בספר הביאור בקיצור בשם י"א.

46 כפי שתרגם יונתן: אם יחוב גבר לגבר הלא ייתון לקדם דינא וישמע מליהון ויפלי ביניהון.

47 כע"ז בדברים רבה (ה, ד): במקום שיש דין אין דין ובמקום שאין דין יש דין.

48 וכן יונתן תרגמו בלשון קביעה והודעה 'כדנן אמר יי אתגלאה אתגלית לבית אבוך'. ובספר הביאור כתב שההכרח לפרש כן משום שנאמר ביחזקאל שה' היה מדבר אליהם במצרים ע"י אהרן.

49 כן הסיק הרד"ק אחר שהביא כמה שיטות בפירושו ה"א זאת: והנכון בעיני כי תצא זאת הה"א לתחלת הדברים לשמוע התשובה, ואף על פי שהדבר ידוע. וכן במלות השאלה כמו אי הבל אחיך (בראשית ד, ט), ויאמר לו איכה (שם ג, ט), מה זה בידך (שמות ד, ב), מה לך פה אליהו (מלכים א' יט, ג), מה לך הים (תהלים קיד, ה) וכו' ע"ש.

50 כ"פ ר' תנחום הירושלמי בספר הביאור ובמדריך המספיק (ערך בעט). וכ"פ הרד"ק: למה תבעטו בזבחי – כי המבזה הדבר בועט בו ברגליו, כך אתם תבזו הזבח והמנחה, שתראו שאינם באים הזבחים והמנחות אלא להבריאתכם, והנה זה בזיון הקדשים, וכאילו תבעטו בהם ותרחיקום, כי בעבורכם נמנעים ישראל מלהביא.

אשר ציויתי מעון. מענאה אלדי אמרת בה אן יקרב פי מוטן אלקדס הדא מא"ש יטהר מן אלמעני באלתקריב ולא תנכרן מן אלאכתצאר מתיל הדא פקד קיל אל חכך שופר כנשר על בית יי ולא יטהר מענאה חתי יכון תקדירה הכיזא שים אל חכך שופר וקרא הנה עם עולה כנשר על בית יי.

להבריאכם מראשית. מענאה תסמון אנפסכם מן אלמנחות ותהינון קדרי ענד אלקוס והו מצדר מן פעל תקיל מתעד אלי אלצ'מיר אלדי הו אלכאף ואלמים.

והבטת צר מעון. קיל פיה אן מענאה עדו מוטני והו נדא ומפעול קולה והבטת הו אלג'מלה אלתי הי בכל אשר ייטיב את ישראל אי אנכם סתרון מא אחסן פיה אלי ישראל ותצ'גרון בד'לך והדיא ממכן מן אלשרח מהמא לא יתצ'ח מא הו אחסן מנה.

לאגורת כסף. אסס וון יסיר כאלדאנק ונחוא ואלאלף מן אלאסס.

אשר ציויתי מעון. משמעותו אשר ציויתי שיקריבו במקום הקודש⁵¹. זוהי המשמעות הנראית בקירוב. ואל תתפלא על קיצור כזה, שהרי כבר נאמר "אל חכך שופר כנשר על בית יי" (הושע ח, א), ואין משמעותו מתבהרת עד שמשלימים אותו כך 'שים אל חכך שופר וקרא: הנה עם עולה כנשר על בית יי'⁵².

להבריאכם מראשית. משמעותו אתם משמינים את עצמכם מן המנחות ומבזים את כבודי בקרב העם⁵³. זוהי צורת מקור של פועל בבניין כבד, היוצא אל הכינוי, שהוא הכ"ף והמ"ם⁵⁴.

(לב) והבטת צר מעון. יש אומרים שפירושו: אויב משכני⁵⁵, והוא לשון קריאה. ומושא הפועל "והבטת" הוא המשפט "בכל אשר ייטיב את ישראל". כלומר, אתם עוד תראו את כל הטוב שאעשה לישראל ותצטערו על כך. פירוש זה אפשרי כל עוד לא יתברר פירוש טוב ממנו⁵⁶.

(לו) לאגורת כסף. שם של משקל קטן, כעין דאנק וכדומה. והאל"ף היא חלק מהשם⁵⁷.

51 כדתרגם יונתן: דפקדית לקרבא קדמי בבית מקדשי. והובא גם בספר הביאור.

52 כ"כ רבינו בפירושו להושע שם שכך יש להשלים, והוסיף שאין לתמוה על החסרון, שכן מצוי גם שבשפה הערבית, והערבים אף הפליגו בזה, עד שהם מסתפקים מן המילה באזכור האות הראשונה שלה בלבד, ע"ש שהביא דוגמא לכך. וכ"כ ר' תנחום הירושלמי בפירושו שם בקיצור.

53 כ"פ בספר הביאור. וכ"פ הרד"ק שהוא לשון השמנה. ויונתן ורש"י פירשו מלשון אכילה וסעודה.

54 ר"ל שהוא פועל יוצא, והמושא שלו הוא כינוי הגוף החבור - הכ"ף והמ"ם.

55 כלומר האויב של ארצי ושל מעוני, כ"כ בספר הביאור.

56 וראה בתרגום יונתן, רש"י והרד"ק שפירשו באופ"א.

57 בספר הביאור נוקט ששורשו "גרה" והאל"ף יתרה. וכדעת מנחם (ערך אגר), ונראה שזאת כוונת ריב"ג בספר השרשים (שרש אגר מתוקן ע"פ המקור בל"ע): לאגורת כסף במובן גרה, שהיא 'דאנק', וכן אמר בו התרגום 'למענה דכסף' ואין הוא מלשון גרה. ע"כ. וכן דעת יונתן רש"י והרד"ק שפירשו 'אגורה' - מעא, כתרגום 'גרה'.

ספחני נא אל אחת הכהונות. אמר ומענאה אלא צ'אפה אי ערץ' בי אלי מא אנאל מנה ולו כסרה כ'ב וישתק מן ונספחו על בית יעקב.

אין חזון נפרץ. מנפעל מן וכפרון הדבר אי כתיר מנתשר.

החלו כהות^{כא}. צפה ללעינין ואלואחדה כהה מת'ל והיא כהה ומענאה אלאנטפא ואלכבא.

ונר אלהים טרם יכבה. קד תקדם אלמפסרון פקדרוה ונר אלהים טרם יכבה בהיכל יי' ושמואל שכב ד'לך למא לס יג' ענדהם אן יכון לאחד רקאדא פי אלהיכל ובחק מא אעתקדוא ד'לך פיה כאן נקל אלצחית ורד אן כ'דמה אל בית מא כאן יסוג להם אלג'לוס פיה כ'פני חאל אלכ'דמה ואלנץ ישיר אלי הד'א פי קולה ככל אחיו הלוי העומדים שם לפני יי'.

יקולה ושמואל טרם ידע את יי' לים הו לס יערף אללה לאן הד'א בעיד ג'דא ואלדליל עליה אכתיאר

ספחני נא אל אחת הכהונות. צורת ציווי ומשמעותה צירוף. כלומר, הצג אותי למשהו שממנו אוכל להרויח, ולו פת לחם⁵⁸. והוא נגזר מן "ונספחו על בית יעקב" (ישעיהו יד, א)⁵⁹.

פרק ג

(א) אין חזון נפרץ. בניין נפעל, מן "וכפרון הדבר" (דה"ב לא, ה), כלומר רב ונפוץ⁶⁰.

(ב) החלו כהות. תואר לעיניים, ובלשון יחיד "כהה", כמו "והיא כהה" (ויקרא יג, כא). ומשמעותו דעיכה וכיבו⁶¹.

(ג) ונר אלהים טרם יכבה. כבר קדמו המפרשים ששיערו את הכתוב: ונר אלהים טרם יכבה בהיכל יי', ושמואל שכב'. זאת, משום שלדעתם אסור לאדם לישון בהיכל⁶². ובצדק סברו כך. אכן, המסורת המהימנה מלמדת שמשרתי הבית לא הורשו לשבת בו בזמן העבודה, והכתוב רומז לכך באומרו: "ככל אחיו הלוי העומדים שם לפני יי'" (דברים יח, ז)⁶³.

(ד) באשר לאמירה "ושמואל טרם ידע את יי'", אין הכוונה שלא הכיר את ה', שכן זה רחוק מאוד⁶⁴. והראיה

58 כ"כ בספר הביאור.

59 וכ"פ הרד"ק.

60 וכ"פ רבינו בפירושו להלן (כה, ז). וכ"כ בספר הביאור. וכ"פ ריב"ג והרד"ק בספר השרשים (שרש פרץ), וראה בפירוש הרד"ק כאן.

61 כ"פ בספר הביאור.

62 בגמ' בקידושין (ע"ב:ב) ונר אלהים טרם יכבה ושמואל שוכב בהיכל ה' והלא אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד אלא נר אלהים טרם יכבה בהיכל ה' ושמואל שוכב במקומו. וכפי שתרגם יונתן: ושמואל שכיב בעזרת לוואי וקלא אשתמע מהיכלא דיי דתמן ארונא דיי. וכתב הרד"ק שכן רמז גם בעל הטעמים שהניח אתנח על המיילה 'שוכב' כיון שאינו דבק עם 'בהיכל ה', אלא 'בהיכל ה' דבק עם 'ונר אלהים טרם יכבה', כי הנר היה בהיכל ה'. וכ"כ בספר הביאור.

63 וכן דרשו במדרש תנאים שם מפסוק זה שאם שירת מיושב פסל, וכ"ה בזבחים כג ע"ב.

64 נראה שכוונתו ליונתן וזאת כפי שביאר הרד"ק את דבריו, וז"ל: טרם ידע – כי עדיין לא ידע בחכמת האלהית אף על פי שלמד בשאר החכמות, כי אילו למד בזאת החכמה היה מבין ומבחין בקול הנבואה. ונראה שכן דעת יונתן שתרגם עד דלא אליף למידע דחלתא דה', ע"כ.

אללה תעאלי לה ללרסאלה ואנמא אלגרץ' אקאמה עדרה פי מא לס יאבה אלי אלדעא לה מן קבל אללה עלי סביל אלוחי לכונה שאבה גיר מחתגריי ולא עאלס בעאדאת אלנבוה וקד תקדם איצ'א מא יתבת לה אלעדר אן אלוחי כאן פי ד'לך אלוקת עזיזא.

ומן פהם עלי פי אלתאלתה מא לס יפהם פי אלואלי ואלתאניה יאקול אנה תוהם אן שמואל קד ט'ן אן עלי דעאה פאמרה באלרגיזע ונצת עלי ליסמא הל מן דאע לה תאניה פלס יסמע שיא ולא צות הו בה פלמא גאה פי אלתלאתה פהם אן ד'לך מן קבל אללה פאנה יכ'ן באלצות מן ישא מן ג'מלה' אלחאצרי'ן פיסמעה דונהם וכמא אבצר דניאל אלמנט'ר אלמכת'ן בה דון אצחאבהי' בקולה והאנשים אשר

לכך היא בחירת ה' יתברך בו לשליחותו⁶⁵. אלא הכוונה היא לספק לו תירוץ⁶⁶ על כך שלא שם לב שהקריאה מאת ה' הייתה בדרך הנבואה, בהיותו נער, חסר ניסיון, ובלתי בקי במנהגי הנבואה. וגם מה שכבר נאמר, שהנבואה הייתה יקרה באותם ימים, מחזק את התירוץ⁶⁷ הזה.

ומה שעלי הבין בקריאה השלישית מה שלא הבין בראשונה ובשנייה, אפשר לומר שהוא שיער ששמואל סבר שעלי קורא לו, ולכן הורה לו לחזור. ועלי הקשיב כדי לשמוע אם יש קורא נוסף, אך לא שמע מאומה, ואף הוא לא קרא. וכאשר בא אליו בפעם השלישית, הבין שהדבר מאת ה', שכן הוא מייחד בקול את מי שהוא רוצה מכלל הנוכחים, ומשמיע לו מבלעדיהם. וכפי שדניאל ראה את המראה המיוחד לו, מבלי חבריו, כאומרו: "והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה" (דניאל ג, ז)⁶⁸.

65 והיינו שה' אינו בוחר לשליחותו אדם שאינו ראוי לכך מצד מעלתו, ועל דרך מש"כ רס"ג בכמה מקומות בכתביו שאין ה' בוחר לשליחותו שליח שימרה את פיו, ראה בפירושו לאיוב (י, א) שם כתב רס"ג שהבורא ברא מלאכיו מקורבים ביודעו שהם לא ימרוהו, כמו שבחר נביאים לשליחותו ביודעו שהם לא ימרוהו. ועוד כתב זאת בביאורו לחמשת מסעות אליהו (הובאו דבריו בפירושו ר' אברהם בן שלמה למלכים א' עמ' שטז): יתעלה ה' מלבוחר נביא שהוא יודע עליו שיבחר את השקר, ע"כ. מכוח דעה זו הקשה רס"ג באמו"ד (ג, ה) על מעשה יונה, כיצד בחר בו ה' לשליחותו וברח ממנה, והלא אין ה' בוחר במי שימרהו, ומתוך כך פירש את מעשה יונה בדרך מחודשת. ורבינו בפירושו לספר יונה הביא שאלה זו ואת תירוץ רס"ג ורב האיי גאון עליה באריכות, ראה י' רונן, 'ספר דיוקי המקרא - פירוש ספר יונה', בית אהרן וישראל רלה (תשרי חשון תשפ"ה) עמ' כו.

66 אפשר: 'ללמד עליו זכות'.

67 אפשר: 'את לימוד הזכות'.

68 מקור הפירוש בדבריו של רב סעדיה גאון בהקדמת פירושו לספר ויקרא (מהד' מכון עלה זית, בדפוס): יש לשאול שהרי שמואל לא היה יודע מי דיבר אליו, כמו שמצאנו שהוא חשד שלוש פעמים שעלי הוא שקרא אליו, ואם כן מניין היה יודע עלי שהוא נביא, עד שאמר לו (ש"א ג, ט): "והיה כי יקרא אליך ואמרת דבר ה'". הננו אומרים, שעלי בפעם הראשונה דימה ששמואל לא ידע מי מדבר עמו, ונבון בלבו שהוא שמע קול ולא היה שם מי שקורא כלל, לכך אמר לו (שם, ה): "לא קראתי בני". וכשחזר אליו שמואל ואמר לו 'האם קראת לי', ידע שיש כאן קורא לשמואל, אלא שהוא לא הבחין במצב הקורא אם הוא בשר ודם או מלאך, ולכן אמר לו שוב (שם, י): "לא קראתי בני", ולא החליט כי הקורא מלאך. ואחר שהלך מאתו הקשיב עלי לראות אם גם הוא ישמע קול אחר כך, ואז ישפוט שהקורא הוא אדם, או שעלי לא ישמענו וישמענו שמואל, ואז יחליט שהקורא מלאך. כשחזר שמואל בפעם השלישית ואמר לו 'הרי חזר אלי הקול', ועלי לא שמע כלום, אז נתברר אצל עלי שמלאך ה' קורא לשמואל, כמו שאמרו (שם, ח): "ויבן עלי כי ה' קורא לנער".

היו עמי לא ראו את המראה וקד כאן
אלמנר מוסי עליה אלסלאם יסמע
אלצות באעלי מא יכון ולא יתג'אז
כבא אלמחצ'ר והד'ה קדרה לא
תנבגי לגיר אללה תקדסת אסמואה.

וכך גם משה המאיר⁶⁹ עליו השלום היה שומע את הקול
בעוצמה האפשרית הגבוהה ביותר, אך הוא לא יצא
מתחומי אוהל מועד. וזוהי יכולת שאינה אפשרית מלבד
לה⁷⁰ יתקדשו שמותיו.

הערות למקור ערבי

א	א 18 א. 41. 228.	יב	ביום] בנה"מ: כיום.
ב	ואלאגצאב ב 41] - א.	יג	א 19 א.
ג	כאן מסתיים 41.	יד	11 א. 7.
ד	א 18 ב.	טו	פאעלהמא] נדצ"ל פאעלמהמא.
ה	משתק ב] - א.	טז	ב 18 א.
ו	מצוק] נדצ"ל: מצוקי.	יז	11 ב. 7. צויתיק א ב] + לבלא א. ל ממי.. כלת ו.
ז	הובא בפירוש ריב"ש הספרדי (דף 2א): וקאל פיהא ר' יהודה.	יח	א 19 ב.
ח	מעקפה] מעדן דהי ש.	יט	מא] - ב.
ט	הובא בפירוש ריב"ש הספרדי (דף 2ב): וקאל פיהא ר' יהודה הד'ה.	כ	אלקום ב] אלקוסי א.
י	אכ'תלאף] + לאג'ל ש.	כא	א 8.
יא	אשכלהא] + ואג'נאסהא ש.	כב	א 20 א.
		כג	מחתגר ו] מחתנך א.
		כד	ב 18.

69 הוא כינוי למשה רבינו בקרב חכמי ארצות ישמעאל.

70 מילולית: לזולת ה'.